माध्यमिक विद्यालयमा पुस्तकालय व्यवस्थापन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र सङ्काय, शैक्षिक योजना
तथा व्यवस्थापन विभाग अन्तर्गत स्नातकोत्तर तह
द्वितीय वर्षको आंशिक आवश्यकता
परिपूर्तिका लागि
प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधकर्ता
मुक्तिनाथ दाहाल
क्याम्पस क्रमाङ्क : २७/२०७१
परीक्षा क्रमाङ्क : २०४००२१/२०७३
त्रि.वि.दर्ता नं. ३५४३५-९०

कनकाई बहुमुखी क्याम्पस
सुरुङ्गा, झापा,
नेपाल

बि.सं. २०७५/सन् २०१९

(त्रिभुवन विश्वविद्यालयबाट सम्बन्धन प्राप्त)

कनकाई बहुमुखी क्याम्पस

कनकाई नगरपालिका-३, सुरुङ्गा (झापा)

स्था. : २०४७

☎ ०२३-५५०१५३

Fax : ०२३-५५०८५३

Email : kanakai.campus47@gmail.com

च.नं.

प.सं.

मिति :............................

सिफारिस पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र संकाय, शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन विभाग, स्नातकोत्तर तह (एम. एड.) द्वितीय वर्षका परीक्षा क्रमाङ्क २०४००२१/२०७३ का छात्र मुक्तिनाथ दाहालले मेरो प्रत्यक्ष निर्देशनमा **माध्यमिक विद्यालयमा पुस्तकालय व्यवस्थापन** शीर्षकमा तयार पारेको शोधपत्र प्रति म सन्तुष्ट छु । यस शोधपत्रलाई अन्तिम मूल्याङ्कनका लागि शोधपत्र मूल्याङ्कन समितिमा सिफारिस गर्दछु ।

मिति : ०२ जनवरी २०१९

योन्देन सुनुवार

शोध निर्देशक

(त्रिभुवन विश्वविद्यालयबाट सम्बन्धन प्राप्त)
कनकाई बहुमुखी क्याम्पस
कनकाई नगरपालिका-३, सुरुङ्गा (झापा)
स्था : २०४७
☎ ०२३-५५०१५३
Fax : ०२३-५५०८५३
Email : kanakai.campus47@gmail.com

च.नं.
प.सं.

मिति :...........................

स्वीकृति पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र संकाय, शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन विभाग, स्नातकोत्तर तह (एम. एड.) द्वितीय वर्ष परीक्षा क्रमाङ्क २०४००२१/२०७३ का मुक्तिनाथ दाहालले **माध्यमिक विद्यालयमा पुस्तकालय व्यवस्थापन** शीर्षकमा तयार पारेको शोधपत्र मूल्याङ्कन समितिबाट स्वीकृत गरिएको छ ।

शोध मूल्याङ्कन समिति

नाम/थर	पद	हस्ताक्षर
१. सहायक प्रा. मोहनप्रसाद ओली	विभागीय प्रमुख	....
२. सहायक प्रा. योन्देन सुनुवार	शोध निर्देशक	....
३. प्रा.डा. प्रदिपचन्द्र गौतम	बाह्य परीक्षक	....

मिति : १८ जनवरी २०१९

कृतज्ञता ज्ञापन

त्रिभुवन विश्वविद्यालयको शिक्षाशास्त्र संकाय अन्तर्गत पर्ने शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन (इ.पि.एम.) विषयमा स्नातकोत्तर तहको उपाधिका लागि 'माध्यमिक विद्यालयमा पुस्तकालय व्यवस्थापन' शीर्षकको शोध प्रस्ताव स्वीकृत गरी यो शोध कार्य सम्पन्न गर्ने अवसर प्रदान गरेकोमा कनकाई बहुमुखी क्याम्पस इ.पि.एम. विभाग, सुरुङ्गाप्रति आभार प्रकट गर्न चाहन्छु ।

प्रस्तुत शोधपत्र पुरा गर्न निरन्तर रुपमा सुपरिवेक्षण, मार्ग निर्देशन, तथा विभिन्न सम्बन्धित साहित्यहरु लगायतका अध्ययन सामाग्रीहरु उपलब्ध गराएर अमूल्य सुझाव दिई सहयोग गर्नुहुने शोध निर्देशक श्रद्धेय गुरु श्री योन्देन सुनुवार साथै अभिमुखीकरण कार्यक्रमकदेखि शोध पत्र तयार गर्दासम्म प्रशिक्षण तथा विभिन्न सहयोग गर्नुहुने इ.पि.एम. विभागका सम्पूर्ण श्रद्धेय गुरुज्यूहरुप्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । त्यसैगरी, मूल्याङ्कन समिति, क्याम्पस प्रमुख तथा स.क्याम्पस प्रमुखहरु, लाइब्रेरियन तथा कर्मचारीहरुप्रति पनि कृतज्ञता प्रकट गर्दछु ।

नमुना छनोटमा परेका विद्यालयहरु श्री कनकाई मा.वि.सुरुङ्गा, श्री चम्पापूर मा.वि.चम्पापूर र श्री सरस्वती मा.वि. जामुनबारीका प्र.अ., स.प्र.अ. शिक्षक, पुस्तकालयकर्मी, विद्यार्थीहरु, पु.व्य.स. र शि.अ.सं. का पदाधिकारीका साथै स्रोतव्यक्ति श्री मेदनीप्रसाद पाठक र कनकाई नगरपालिकाका शिक्षा सूचना अधिकारी श्री हरिप्रसाद मिश्र, जस्ले विभिन्न तथ्याङ्क र विचारहरु प्रदान गरी सहयोग गर्नुभयो, उहाँहरुलाई हार्दिक धन्यवाद दिन चाहान्छु ।

आफ्नो व्यस्तताका विचपनि सम्पूर्ण टङ्कण तथा कम्प्युटर सेटिङ्गको कार्य जिम्मेवारीका साथ सम्पन्न गरी यस शोधपत्रको मूर्तरुप दिन सहयोग गर्नुहुने सगरमाथा कम्प्यूनिकेसन सुरुङ्गाका प्रोप्राईटर दिपककुमार खतिवडालाई विशेष हार्दिक धन्यवाद दिन चाहान्छु । सम्पूर्ण घरायसी तथा व्यवहारिक जिम्मेवारी वहन गरी मलाई निरन्तर उर्जा प्रवाह गर्ने जीवन सङ्गिनी रञ्जना, लेखन सामाग्रीहरुको व्यवस्थापन एवम् नेटवर्क सर्च गरी निरन्तर सहयोग गर्ने सुपुत्रीद्वय कीर्ति र स्मृतिलाई धन्यवाद दिन चाहान्छु ।

अन्त्यमा, अग्रज शोधकर्ता, लेखक तथा सिद्धान्तविद्, जसको साहित्यहरुको सहयोग लिएँ, साथै सम्पूर्ण सहयोगी हातहरुको योगदानको कदर गर्दै स्मरण गर्न चाहान्छु।

-मुक्तिनाथ दाहाल

शोधसार

प्रस्तुत अध्ययन "माध्यमिक विद्यालयमा पुस्तकालय व्यवस्थापन" शीर्षकमा गरिएको हो । यस अध्यनको मुख्य उद्देश्य माध्यमिक विद्यालयहरुमा भएका शैक्षिक पुस्तकालयहरुको व्यवस्थापकीय पक्षको अध्ययन गरी मुख्य समस्या एवं चुनौतीहरु औंल्याउनु र सुझाव पेश गर्नु रहेको छ ।

यो अध्ययन मिश्रित अनुसन्धानात्मक ढाँचामा सम्पन्न गरिएको छ । यो अध्ययन झापा जिल्लाको कनकाई नगरपालिकाका सामुदायिक विद्यालयमा सञ्चालित पुस्तकालयमा केन्द्रित रहेको छ भने उद्देश्यमूलक विधिबाट नमुना छनोट गरिएको छ । तथ्याङ्क संकलनका लागि प्रधानाध्यापकहरु, सहायक प्रधानाध्यापकहरु, पुस्तकालय व्यवस्थापन समितिका पदाधिकारीहरु, शिक्षकहरु, पुस्तकालयाध्यक्षहरु, विद्यार्थीहरु स्रोत व्यक्ति तथा शिक्षा सूचना अधिकारीसंग प्रत्यक्ष भेट गरी प्रश्नावली, अन्तरवार्ता तथा स्थलगत अवलकोकन फारमको प्रयोग गरिएको छ । प्रश्नावली, अन्तरवार्ता र अवलोकन फारमबाट प्राप्त शाब्दिक तथ्याङ्कलाई प्राथमिक स्रोत तथा पुस्तकालय सम्बन्धी शोधपत्रहरु, सरकारी निर्देशिका, जर्नल लेखहरु, विद्यालय तथा पुस्तकालयमा प्राप्त अभिलेखहरु आदिलाई द्वितीय स्रोतका रुपमा लिइएको छ । अनुसन्धानकर्ता आफै विद्यालयमा उपस्थित भई सूचनादाताहरुसँग पत्यक्ष भेट गरी अन्तरवार्ता लिने, प्रश्नावली भराउने र पुस्तकालयको अवलोकन गरी अवलोकन फारम भर्ने काम गरिएको छ । आवश्यकता अनुरुप तार्किक तथा तथ्याङ्क शास्त्रीय विधिहरु जस्तै तालिकीकरण, स्तम्म चित्र, वृत्तचित्र, औसत, अनुपात आदिको प्रयोग गरी तथ्याङ्कको विश्लेषण गरिएको छ । सैद्धान्तिक खाकामा डा. एस. आर रंगनाथनको पुस्तकालय विज्ञानका पाँच सिद्धान्तहरु, एफ. डब्ल्यू टेलरको वैज्ञानिक व्यवस्थापनको सिद्धान्त र हेनरी फेयलको प्रशासकीय व्यवस्थापनको सिद्धान्तका आधारमा आगमन उपागमको माध्यमबाट निष्कर्ष निकालिएको छ ।

प्राप्त नतिजा अनुसार नमुना छनोटमा परेका तीन वटै विद्यालयहरुमा शैक्षिक पुस्तकालय भएको पाइएता पनि व्यवस्थापनको अवस्था त्यति राम्रो रहेको पाइएन । पुस्तकालयहरुको भौतिक पुर्वाधारहरुको अवस्था सामान्य रहेको पाइयो । पुस्तकालयमा विद्यालयको पाठ्यक्रममा आधारित विषयगत पुस्तकको वाहुल्यता (४७.०४%) रहेको पाइयो । पुस्तक विद्यार्थी अनुपात विश्लेषण गर्दा प्रत्येक एक जना विद्यार्थीका लागि दुई वटा पुस्तक मात्र उपलब्ध हुन सक्ने स्थिति पाइयो । पुस्तकालयमा आधुनिक विद्युतीय सञ्चारका उपकरण तथा इन्टरनेट र ई-लाइब्रेरीको व्यवस्था गरेको पाइएन । तीन वटै पुस्तकालयमा पुस्तकालय व्यवस्थापन समितिको गठन भएको पाइयो तर शिक्षा मन्त्रालयको पुस्तकालय तथा सूचना व्यवस्थापन निर्देशिका २०६९ अनुरुप भएको पाइएन । विद्यालयमा पुस्तकालयले शिक्षण सिकाइमा पुऱ्याएको सहयोग सम्बन्धमा सूचना दाताहरुको प्रतिक्रियाको आधारमा पुस्तकालयबाट राम्रो सहयोग पुगेको जानकारी प्राप्त भयो । पुस्तकालय व्यवस्थापनका प्रमुख समस्याहरुमा व्यवस्थित भवन एवं कोठाको अभाव, मापदण्ड अनुसारका फर्निचरको अभाव, आवश्यकता, मापदण्ड अनुसारका पुस्तकालयहरुको न्यूनता, पुस्तकालय कर्मचारीको अभाव, विद्युतीय उपकरण तथा इन्टरनेटको अभाव पुस्तकालय सञ्चालनका लागि छुट्टै आर्थिक व्यवस्थापनको अभाव, पुस्तकालय मापदण्ड अनुसार वैज्ञानिक व्यवस्थापनको अभाव आदि रहेको पाइयो । पुस्तकालय व्यवस्थापनका प्रमुख चुनौतीहरुमा नीतिगत चुनौती,

आर्थिक चुनौती, प्राविधिक चुनौती, व्यवस्थापकीय चुनौतिहरु रहेको पाइयो । यो प्रमुख समस्या तथा चुनौतीहरुको न्यूनीकरण गरी प्रत्येक विद्यालयमा पाठक मैत्री, प्रविधी मैत्री एवं समृद्धिशाली शैक्षिक पुस्तकालयको वैज्ञानिक व्यवस्थापन तथा सञ्चालनका लागि नीति निर्माण तहमा रहने नेपाल सरकार तथा शिक्षा मन्त्रालयले शैक्षिक पुस्तकालयको अनिवार्य रुपले स्थापना र यसको वैज्ञानिक व्यवस्थापन एवं प्रभावकारी सञ्चालनका लागि स्पष्ट र व्यवहारिक नीतिको निर्माण गर्नु पर्छ । कार्यन्वयन तहमा रहने स्रोत केन्द्र, विद्यालय, प्रधानाध्यापक, विद्यालय व्यवस्थापन समिति तथा अभिभावक संघले नीति नियमका आधारमा अन्तराष्ट्रिय मापदण्ड अनुरुप पुस्तकालयका लागि पुर्वाधारहरुको निर्माण, पुस्तकालय व्यवस्थापन समितिको गठन, पुस्तकालय कर्मचारीको नियुक्ति एवं तालिमको व्यवस्था, आर्थिक स्रोतको खोजी तथा परिचालन, विभिन्न पाठ्य सामाग्री तथा इन्टरनेटको व्यवस्था गर्नुपर्छ । शिक्षक, पुस्तकालयाध्यक्ष, पुस्तकालय कर्मचारी तथा विद्यार्थीले पुस्तकालय मैत्री वातावरणको निर्माण गरी यसको उच्चतम उपयोग गर्नुपर्छ । अनुसन्धान कार्यमा संलग्न विद्यार्थी, शोधार्थी, संघ संस्था तथा अभियान्ताहरुले शैक्षिक पुस्तकालय व्यवस्थापन र सञ्चालनका सवल तथा निर्वल पक्षहरुको सूक्ष्म रुपले अध्ययन गरी यसका प्रमुख समस्या एवं चुनौतीहरु खोजी गर्ने र तीनको न्यूनीकरणका लागि प्रभावकारी उपायहरु पनि सुझाउनु पर्छ । यसरी शैक्षिक पुस्तकालयको स्थापना, वैज्ञानिक व्यवस्थापन र उच्चतम उपयोग गरी विद्यार्थी तथा शिक्षकमा अध्ययन तथा खोजको बानी विकास गर्न सबै पक्ष र तहबाट लागिपर्नु पर्छ ।

संक्षिप्त शब्दावली

इ.पि.एम.	शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन
प्र.अ.	प्रधान अध्यापक
मा.वि.	माध्यमिक विद्यालय
न.पा.	नगरपालिका
पु.व्य.स.	पुस्तकालय व्यवस्थापन समिति
वि.व्य.स.	विद्यालय व्यवस्थापन समिति
शि.अ.सं.	शिक्षक अभिभावक संघ
क.मा.वि.	कनकाई माध्यमिक विद्यालय
च.मा.वि.	चम्पापुर माध्यमिक विद्यालय
स.मा.वि.	सरस्वती माध्यमिक विद्यालय

सन्दर्भ सूची

अधिकारी, इन्द्रप्रसाद, (२०६८), बैशाख), बाल पुस्तकालयः परिचय, उपादेयता र विचारणीय पक्ष, *पुस्तकालय आवाज,* वर्ष ३ अंक ८, पृष्ठ १-२१ ।

खनाल, पेशल, (२०७२), *शैक्षिक अनुसन्धान पद्धति, काठमाण्डौं* : सनलाइट पब्लिकेसन ।

थापा, ताराबहादुर, (२०६८), *शैक्षिक व्यवस्थापन र संगठनात्मक व्यवहार,* काठमाण्डौं : सनलाइट पब्लिकेसन ।

भुसाल, रमेशकुमार, (२०७४) कार्तिक), नेपालमा सार्वजनिक पुस्तकालय सम्भावना र चुनौती, *पुस्तकालय आवाज,* वर्ष १०, अंक ४, पृ.५-१० ।

राई, अरुणकुमा, भट्टराई, प्रदिप, सुब्बा, दिपेन्द, र भण्डारी, झबिन्द्रप्रसाद, (२०६६) *पुस्तकालय व्यवस्थापन,* काठमाण्डौंः विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

वस्ती, शरच्चन्द्र, घिमिरे, सुदर्शन, र विश्वकर्मा बाबुराम, (२०७२), *शिक्षक स्रोत पुस्तक,* काठमाण्डौंः सिकाई समूह (प्रा.) लि.

शिक्षा मन्त्रालय, (२०७०), *पुस्तकालय तथा सूचना व्यवस्थापन निर्देशिका, २०६९,* काठमाण्डौंः नेपाल सरकार, शिक्षा मन्त्रालय

श्रेष्ठ, शुशिलकुमार, (२०६९), *उच्च माध्यमिक विद्यालयको पुस्तकालय व्यवस्थापन* (अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र), कनकाई बहुमुखी क्याम्पस, सुरुङ्गा, झापा, नेपाल ।

Judge, Cristina Sacco, (2012) *Developing a model for school librarians in Scotland*, Unpublished M.Ed. thesis, University of Strathclyde, U.K. Retrieved from http://digitool.lib.strath.ac.uk/webclient/DeliveryManager?pid=18966&custom_att_2=direct

Karki, Madhusudhan, (2002), History of library development in Nepal before 1951 AD. *Journal of TULSSAA*, Nov 2002, Vol 2, No.2, P 1-8. Retrieved from http://Journal.tulssaa.org.np/index.php/tulssaa/article/viewfile/25/23.

Mojapelo, Maredi Samuel, (2014), *Provision of school libraries in public schools in the Limpopo Province*, Unpublished M.Ed. thesis, University of South Africa, S Africa. Retrieved from http://hdl.handle.net/10500/19845

Niroula, Yadav Chandra, short overview of library in Nepal. Retrieved from www.ndl.gov.jp/en/preservation/pdf/short-overviews-of-libraries-in-Nepal.pdf

Omenyo, Rosekel, (2016), *The role of school library in teaching and learning*, Unplished M.Ed. thesis, University of Cape Town, Ghana. Retrieved from http://hdl.handle.net/11427/23393

P., Selvakumar, (2014), *The status of high school and higher secondary school libraries in Karur District*, (Unpublised M.Ed. thesis, Anna University Chennai, India.

Paton-Ash, Margaret Sanderson, (2012), *Issues and challenges facing in primary schools*, Unpublished M.Ed. thesis, Rhodes University, South Africa. Retrieved from http://hdl.handle.net/10962/d1003543

Sandhu, Lindiwe Z.Z., (2014), *challenges in the utilization and provison of school library service in Katlehong's secondary schools*, Unplished M.Ed. thesis, University of Zululand, South Africa. Retrieved from http://hdl.handle.net/10530/1401

विषय सूची

क्र.सं.	शीर्षक	पेज
१	सिफारिस पत्र	
२	स्वीकृति पत्र	
३	कृतज्ञता ज्ञापन	
४	शोधसार	
५	विषय सूची	
६	तालिका सूची	
७	चित्र सूची	
८	संक्षिप्त शब्दावली	

अध्याय एक : परिचय

१.१	पृष्ठभूमि	१
१.२	समस्याको कथन	७
१.३	अध्ययनको औचित्य	९
१.४	अध्ययनको उद्देश्य	१०
१.५	अनुसन्धानात्मक प्रश्नहरु	१०
१.६	अध्ययनको परिसीमा	११
१.७	प्रमुख शब्दावलीको परिभाषा	११

अध्याय दुई : सम्वन्धित साहित्यको पुनरावलोकन र सैद्धान्तिक खाका

२.१	सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन	१२
२.२	सैध्दान्तिक खाका	१६
२.२.१	पुस्तकालय विज्ञानका पाँच सिद्धान्तहरु	१६
२.२.२	वैज्ञानिक व्यवस्थापनको सिद्धान्त	१८

२.२.३ प्रशासनिक व्यवस्थापनको सिद्धान्त १८
२.३ सम्बन्धित साहित्य पुनरावलोकनको प्रयोग १९

अध्याय तीन : अनुसन्धान पद्धति

३.१ अनुसन्धान ढाँचा २१
३.२ जनसंख्या र नमुना २१
३.२.१ जनसंख्या २१
३.२.२ नमुना २२
३.२.३ नमुना छनोट विधि २२
३.३ तथ्याङ्क संकलनका साधनहरु २२
३.३.१ प्रश्नावली २३
३.३.२ अवलोकलन तथा तथ्याङ्कक संकलन फारम २३
३.३.३ अन्तरवार्ता २३
३.४ तथ्याङ्कका स्रोत २३
३.४.१ प्राथमिक स्रोत २३
३.४.२ द्वितीय स्रोत २४
३.५ तथ्याङ्क संकलन प्रक्रिया २४
३.६ तथ्याङ्क विश्लेषण प्रक्रिया २४

अध्यय चार : नतिजाको छलफल

४.१. सामुदायिक विद्यालयको पुस्तकालय व्यवस्थापनको वर्तमान अवस्था २५
४.१.१. पुस्तकालयको भौतिक व्यवस्थापनको अवस्था २५
४.१.१.१ पुस्तकालय भवन तथा कोठाको अवस्था २६
४.१.१.२ पुस्तकालय फर्निचरको अवस्था २६
४.१.१.३ पुस्तकहरुको समग्र अवस्था २८

४.१.१.४ पुस्तकालयमा समचार पत्रको अवस्था ३०

४.१.१.५ पुस्तकालयमा आधुनिक विद्युतीय उपकरणको अवस्था ३१

४.१.१.६ वर्तमान पुस्तक विद्यार्थी अनुपात ३१

४.१.२ पुस्तकालयको व्यवस्थापकीय एवम् प्रशासनिक अवस्था ३३

४.१.२.१ पुस्तकालय व्यवस्थापन समिति (पु.व्य.स.) ३३

४.१.२.२ पुस्तकालय जनशक्ति व्यवस्थापन ३४

४.१.३ आर्थिक स्रोत व्यवस्थापनको अवस्था ३५

४.२ सामुदायिक विद्यालयको पुस्तकालयले शिक्षण सिकाइमा पुऱ्याएको सहयोग ३६

४.३ शैक्षिक पुस्तकालय व्यवस्थापनका समस्या र समाधानका उपायहरु ३६

४.३.१ शैक्षिक पुस्तकालयका समस्या तथा समाधानका उपायहरु ३७

४.३.१.१ भौतिक समस्या तथा समाधानका उपायहरु ३७

४.३.१.२ आर्थिक समस्या तथा समाधानका उपायहरु ३७

४.३.१.३ व्यवस्थापकीय समस्या तथा समाधानका उपायहरु ३८

४.३.१.४ नीतिगत समस्या र समाधानका उपायहरु ३८

४.३.२ शैक्षिक पुस्तकालय व्यवस्थापनका प्रमुख चुनौतीहरु ३९

४.३.२.१ आर्थिक चुनौती ३९

४.३.२.२ दक्ष जनशक्तिको व्यवस्थापनमा चुनौती ४०

४.३.२.३ सूचना प्रविधिसंग सम्बद्ध चुनौती ४०

४.३.२.४ नीतिगत चुनौती ४०

४.३.२.५ व्यवहारिक तथा वातावरणीय चुनौती ४१

४.३.३ शैक्षिक पुस्तकालय व्यवस्थापनका चुनौतीहरु न्यूनीकरणका उपायहरु ४१

अध्याय पाँच : निष्कर्ष र सुझाव

५.१	निष्कर्ष	४३
५.२	सुझाव	४५
५.२.१	नीति निर्माण तह	४५
५.२.२	कार्यन्वयन तह	४६
५.३.	अनुसन्धान तह	४८
	सन्दर्भ सूची	
	अनुसूची	

तालिका सूची

तालिका	शीर्षक	पेज
१.	पुस्तकालय फर्निचरको अवस्था	२६
२.	पुस्तकको संख्यात्मक विवरण	२८
३.	पुस्तक-विद्यार्थी अनुपातको वर्तमान अवस्था	३१

चित्र सूची

तालिका	शीर्षक	पेज
१.	पुस्तकालय फर्निचरको अवस्था	२७
२.	विभिन्न विद्यालयमा पुस्तकहरुको अवस्था	२८
३.	जम्मा पुस्तकहरुको अवस्था	२९
४.	पुस्तक-विद्यार्थी अनुपात	३२